

HÜSEYN CAVIDİN «AZƏR» POEMASINDA LİRİK RİCƏTLƏR

S.M.MƏRDANOVA

*Bakı Dövlət Universiteti**samira-mardanova@rambler.ru*

Hüseyn Cavid böyük dramaturq kimi məşhurdur. Onun çoxlu lirik şeirləri və «Azər» adlı poeması var. Bu poema Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Poema geniş epik vüsətə malikdir. Bununla belə, poemada maraqlı lirik ricətlərdən də istifadə edilmişdir. Təqdim olunan məqalədə həmin ricətlərdən bəhs edilir.

Böyük Hüseyn Cavidin «Azər» poemasında lirik ricətləri ararkən, onun şeirlərini də nəzərdən keçirməli olduq və şeirlərdə də ara-sıra lirik ricətlərlə rastraşdıq. Onun «Diyorlar bir zaman Adəm və Həvva Yaşarmış rövzeyi-cənnətdə tənha» beyti ilə başlanan «Hübuti-Adəm» şeirində bəşərin ilki olan Adəm və Həvvanın hekayəsindən danışan şair öz mühakimələrinə keçir, ümumən, insana, Adəm və Həvva təmsalında bəşərə üzünü tutur və sözünü deyir. Onun son sözləri belə səslənir:

Əmin ol, nərdə nəfs olmuşsa hakim,
Həqiqi eşqi məhv etmiş məzalim.
Kimin ülviysə ruhu, söz onundur,
Əsiri nəfs olan daim zəbundur.

«Kiçik sərsəri» şeirində kimsəsiz bir cocuğun halı təsvir edilir. Yoldan keçən daş ürəkli insanlar ona laqeyddir. Onun heç kəsdən umacağı yoxdur, yorulmuşdur, uyuyur; indi məsum bir uşaq ikən səfalət onu cinayətə sürüklər. Şair, bir kimsəsiz uşaq təmsalında insanın halına işarə edir və ricətlə öz sözünü deyir: «Aldanır, aldanır zavalı bəşər».

Anadolu hərbiçilərinə həsr edilmiş «Hərb və fəlakət» şeirinin birinci hissəsində hərbin yaratdığı fəlakət haqqında söz deyilir; güclü-gücsüz məsələsinə işarə edilir, güc olan yerdə şirin vədlərin mənası yoxdur. Elə buradaca şair deyir:

İnanma! Aciz üçün yox hüquq, inanma, xayır,
Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir.

Şeirin ikinci bölməsində bir zamanlar dünyaya hökm edən, yer üzünü lərzəyə gətirən türkün o halı ilə sonrakı halı tutuşdurulur:

O şəhamətli türkün evladı
Şimdi topraq yiyor da, fəryadı
Çıqmış əflaka, həp yanar, sızlar.
İştə baq! Yavrular, xanım qızlar
Titriyor pənceyi-fəlakətdə.
Həp ölüm qarşısında, zillətdə.

Şair sonradan düşdüüyü vəziyyəti yana-yana dilə gətirir, elə bu zaman onun

harayı eşidilir:

Nə fəlakət bu, həm nasıl müdhiş!?

Ah, ölüm böyük səadət imiş!

H.Cavidin bu şeiri 1916-cü ildə yazılmışdı. Bu dövr inqilablar ərəfəsi idi, dünya dəyişirdi. Cavid, türkü mübarizəyə səsləyir, babalarının qəhrəmanlığını yada salmağa, onlara layiq olmağa çağırır. Şeirin millətə xitabı, milləti mübarizəyə çağırışı adlandıra biləcəyimiz üçüncü hissəsi başdan-başa ricət məqamıdır. Ondən bir necə misra:

Arqadaş, yoldaş! Ey vətəndaş, oyan!
Yatma artıq, yetər...Dəyişdi zaman...
Azacıq varsa hissini, vicdanın,
Qalq, oyan! Dönməmişsə imanını.
Qalq, oyan! Gör nə fikrə xadimsin?
Kimlərin oğlusun? Nəsin? Kimsin?
Bir düşün, gör beş-altı əsr əvvəl
Nə idin? Şimdi neredəsin? Bun nə yəs?

Şeir aşağıdakı misralarla sona çatır:

Yəni qurtarsa, qurtarır birlik,
Çünki birlikdədir fəqət dirlik!

H.Cavidin bir şeirinin başlığı əvəzində bu sözlər yazılmışdır: «Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (!) olaraq alçaqcasına qətl və qəsd edilən məzlumlar üçün». Bu sözlər şeirin məzmunundan xəbər verir; bu şeir o zamanlar o yerlərdə insanların başlarına gətirilən fəlakətlərin təsvirini verir. Burada güclü və gücsüz məsələsi var. Bu təsvir prosesində şairin belə bir həkimanə deyimi eşidilir:

Yaşadan kainatı qüvvətdir,
Gücsüzün hər nəsibi zillətdir.

Şeir son misrası belə səslənir: «Bir həqiqətdir bu « əzməyən əzilir». Bu şeir 1914-cü ildə yazılmışdır. O zaman ki, həqiqətən, əzən və əzilənlər var idi.

«İki həmsirevi-lətafətvan» şeirində «iki sevda pərisi» tərənnüm olunur; onlardan «biri – nevrəstə, nevdəmidə çiçək, biri – nadidə, naşənədə mələk». Şeir axırı belə hikmətli misralarla bitir:

Qadın! Ey möhtərəm ənisi-bəşər!
Sənsiz öksüs qalırdı hissi.

«Qoca bir türkün vəziyyəti» şeiri, adından göründüyü kimi, qoca bir türkün, ümumən, türklərə, türk övladlarına tövsiyələridir. Bu qoca, insanlara sevgi diləyir, «Yer yüzünü qardaş bilin, insan qanı tökməyin» deyir; «Kimsəyə kin bağlamayın, yığıt olun, mərd olun» deyir; «Qırıq gönülləri yapın, biraqmayın sızlasın» deyir; bir də deyir ki, «Zülmə hərgiz yaqlaşmayın, doğru yoldan çaşmayın», «Yaltaqlığa imrənəməyin, kibrə hiç yanaşmayın», «Zalımları, cəlladları çeynəyin, heç qorqmayın, Türk milləti, görülməmiş, boyun büksün, yalvarsın», «Altay dağı», «Makan» çölü, həm də «Yasın» ovası Birər aydan səhifədir, hər türk gərək anlasın». Cavid üzünü bir daha türk evladlarına tutaraq deyir:

Əvət, arslan yavrularım! Türk eli həp şanlıdır,
Elmas kibi ləkəsizdir, saqın, qafil olmayın.

Əsr, iyirminci əsrdir! Vəzifəsi pək ağır...

Arş irəli!

Qonşular yol aldı, geri qalmayın!

H.Cavidin «Türk əsirləri» şeiri Bakının Nargin adasında sürgündə saxlanan insanların halı haqqındadır.

Yalnız soyuq, yağmır, bora, fırtına
Oqşar durur şu məhsun gönülləri,
Uryanlıq, xəstəlik, aclıq bir yana,
Susuzluqdan həp qurumuş dilləri.

Şeirdən götürdüyümüz bir bənd bu insanların halını əks etdirsə də, Cavid bununla kifayətlənmir; o adamların vəziyyətinin ağırlığı şairi hiddətə gətirir; «İştə bir vəhşət ki, çəkilməz artıq, dost deyil, düşman belə görsə, ağlar» deyir, Nəhayət, şair haray salır, ricətlə böyük türk dünyasına xitab edir.

Ey türk eli! Ey milyonlar ölkəsi!
Saqın, duyma nədir bu hal, bu dəhşət;
Titrətməsin səni şu qardaş səsi,
Korluq, sağırlıq, o da bir səadət!

Hüseyn Cavidin «Azər» poeması Azərbaycan poema yaradıcılığında xüsusi yer tutur. İstər mənə və məzmununa, istər ideya tutumuna, istərsə də həcminə görə ən görkəmli poemalardandır. H.Cavidin beş cildliyinə giriş sözü yazan Yaşar Qarayev «Azər» əsərini «lirik-epik, fəlsəfi» poema adlandırır və yazır ki, «bütün yaradıcılığı boyu xeyir və şəri qarşılaşdıran və ümumbəşəri xeyirin qələbəsinə öz sənətkar tövhəsini verən Cavid, sənətkar qələminin bu son qu quşunda həm də iki fərqli həyat və düşüncə görüşü tərzini kimi, Şərq və Qərbi qarşılaşdırmış, son nəticədə üstünlüyü yenə də insanlığa vermişdir» (2, 90).

Poema ayrı-ayrı başlıqlarla hissələrə bölünür. «Məsciddə» vay-şivən səsləri eşidilir, «Kimi gülər, kimi sızlar», inlər», şeyx də bu insanlara behişt vəd edir, onları cəhənnəmlə qorkudur.

Ən nəhayət bitirib sözlərini,
Açdı ətrafı süzən gözlərini.
Şimdi artıq sıra gəlmiş paraya,
Gümüş, altın birikib bir araya,
Doldu bir ləhzədə şeyxin qucağı.

Bu halı görəndən şair nəticə çıxarır: «Satılır altuna cənnət bucağı». Azər mat qalır, içindən acılar duyur, düşünür ki, «Nə əcaib sürü, yahu, bunlar». Azər şeyxə yaxınlaşır:

Dedi: Şeyxim! Bir az da insaf et,
Nə olur, bir qadar da düz yol get.

Beləcə, Azər Şeyxi töhmətləndirir, onu həqiqət yoluna səsləyir, yada salır ki, axı «əski dahilər «iştə haq» dedilər». Bu deyimlərdən sonra H.Cavid Azərin dili ilə deyir:

O həqiqət bu gün xəyal oluyor,
Dünki şən bağçalar bu gün soluyor.
Dəyişirkən, əvət bəşər qafası,
Dəyişir Tanrının da siması.

Poemada ara-sıra mükəllimələr də var. Ondan-bundan yardım diləyəndən və «O»

işarəsi ilə təqdim olunan surətlə Azər arasında gedən mükalimənin sonunda ricət məqamı bir şeir parçası var. Bu şeir ümumən insana müraciətdir. O belə səslənir:

Bir də, yükləndiyiniz altunlar
Hankı bir xeyir işə olmuşdu mədar!?
Kiminiz oldu xurafatı ənis.
Kiminiz yoqsula cəllad, iblis.
Sizi cəlb etdi sokak töhfələri,
Varınız süslədi asüftələri.
Uyuturkən sizi qəflət və qürur
Qopdu tufan, əzilib hər məğrur,
Paralar getdi, cəhalət qaldı.
Eviniz əhməyə həsrət qaldı.
İştə, evladınız abdal, sərxoş,
Nəbsi cahil, bəkəriksiz, başı boş.

Bundan sonra, şair sözünü deyir:

Acırım bən sizə, lakin eyi bil,
Mərhəmət çox ola gözəl töhfə deyil.
Bu səfalət batağından ancaq
Sizi qurtarsa, ölüm qurtaracaq.

Azər bir kora rast gəlir. O iranlıdır. Bir hadisə üzündən oradan qaçıbdır. Kor bütün əhvalatı Azərə danışır və hönkür-hönkür ağlayır. Burada şair, Azərin dilindən belə bir ictimai mənalı hikmətli ifadə işlədir: «Şu ağlamaq Şərqi yordu».

Azər Avropadan qayıdır. İnsanlar onun ətrafına toplanıb o günlərdən bir şey öyrənmək istəyirlər. Azər hər yerdə “insan – insandır” deyir: «Bən gördüyüm insanlar bir-birindən ayrı deyil, həbsi bir şey sayıqlar, Həbsi bir yuvanın quşu, həbsi bir bağ meyvəsi». Ancaq qayə, davranış, istək eyni deyil. Şair, Azərin dilindən Avropa ilə Şərqi müqayisə edir:

Şərq elləri irişilməz «Xəyal» üçün yaşarkən,
Qərb Aləmi, az da olsa «həqiqət»dən xoşlanır.
Şərqi sönük duyğusunu afyon ruhu oxşarkən,
Onlar yeni bir silah kəşfini səadət sanır.
Şərq uğraşır yalnız «ölməyim» deyə,
Qərb elləri maildir öldürməyə...

Bir ixtiyar (qoca) və bir gənc söhbətə qarışır. İxtiyarın fikrincə, «insanların, bəncə, ən uğurlusu «Yaşatmaq» zevqini duyan kimsədir», «Heç bir şərəf verməz xudkamlıq sana, Yüksəlmək istərsən, acı düşməyə». Gənc isə başqa fikirdədir: «Bu yüksəliş, xayır! Səfil torpaqda Hənzir bir kimsəyə nəsbil olmadı»; «Hər şey yalan, güclü olmaya çalış! Əzilməyə deyil, əzməyə alışı!» Azər bu deyimləri dinləyir, fikirləşir, dünya haqqında düşünür. Bu düşüncələr lirik ricətlər kimi səslənir:

Hey qoca dünya. Hey! Səndə nələr var?!
Hər gələn səni bir başqa şey sanır.
Kimi bir bataqlıq deyə xor baqar,
Kimi, ifrətir deyə aldanır.
Kimi zindan deyə qızarkən sana,
Üstün dar gəlinə, keçər altına.

Bu mühakimələrdən sonra Azər üzünü ixtiyara və gəncə tutub sözlərini deyir. O, sözlərini belə başlayır: «Xayı, dünya şən bir gülzara bənzər». Sonra dünya, canlı aləm, insan haqqında sözlərini deyir, insanı hər şeydən üstün tutur. Onu haqlı və mübariz olmağa çağırır. İnsana üzünü tuturaq deyir:

Sən nə mələksin, nə də bir qaplansın,
Nə gülsün, nə dikən, yalnız insansın.
Çalış, parla, yüksəl! Unutma ancaq.
Yaşamaq bir haqsa, yaşatmaq da haq!

Poemanın «Yurdsuz cocuqlar» hissəsində ac-yalavac, bir tikə çörəyə möhtac olan uşaqların həyatı təsvir edilir. Onlar öz günlərini qoyub, bir varlı uşağın hərəkətlərini yamsılayırlar. Bu uşaq da hər şeydən bıqmışdır: bunu istəmirəm, onu istəmirəm və s. Azər bu səhnəni seyr edərək. Öz-özünə deyir:

Nazi namətlə yaşarkən onlar,
Qara ətmək belə, bulmaz bunlar.
Gecələr...böylə qar altında yatar,
Yenə sağlam və dəmir canları var.

Burada şairin hikməti səslənir:

Kim bilir, bəlkə, bütün insanlar
Örnək olsaydı da heyvanlardan,
Daha sağlam, daha gürbüzəcə yaşar,
Bəlkə, ummazdı həkimdən dərman.

Azər C.Cabbarlının Oqtayı kimi, həqiqət axtarıcısıdır. Hər cür boya, zahiri görünüş arasında olanı görmək istəyir. Poemadakı iki epizod bu cəhətdən olduqca səciyyəvidir. Bir itə ağızlıq vurublar ki, insanları qapmasın. Şair, Azərin dilindən buna ictimai məna verir. Azər deyir:

Tanırım öylə azğın insanlar
Ki, ağızlıq vurulmadıqca qapar.
Bəzi dostlar da var ki, yüzləri şən,
İç i lakin daşır zəhərli tikən,
Qəlbi kin püskürüb də, yüzdə gülən
Daha qorxunc olur köpəklərdən.

Bu bir epizod.

İkinci epizod eyni ideyanı verən başqa görünüşdür. Bağçada gözəl qadınlar Azərdən soruşurlar: «Ən gözəl kim, əcaba, hansı qadın?»

Güldü Azər, dedi: Söz yoq, hər ikiniz şimdi gözəl.
Seçəməm bir-birinizdən sizi bən, ən əvvəl
Sıyrılm hər boyalardan, tozdan,
O zaman ayrılır, əlbəttə, gözəldən çirkin,
O zaman bəlli olur doğru, yalan.

H.Cavid Azərin dili ilə indi də, ümumən, bəşər durduqca öz mənasını saxlayan sözlər deyir. Onu da deyir ki, «Çarşab axmaqla bitər yapma qüsür. Çoq beyinlər yenə həp pərdədədir». O, sözlərini belə bitirir:

Qorqun, azğın ləkələrdən qorqun,
Ev yıqan təhlikələrdən qorqun!

Lalə adlı bir gözəl, içkinin təsiri ilə bəkarətini itirir və özünü öldürməli olur. Azər məzarlıqdan keçərkən görür ki, «Soluq bir kölgə» - gənc aşıq məzarın önündə

durub inlərdi». Azər kənardan onu dinləyir və deyir: O «Çürümüş, topraq olmuş, Bərabər ölsən belə, ümid yox üzün gülə». Azər həyat və ölüm haqqında sözlərini deyir. Arabir də şair, Azərin dili ilə öz hikmətlərini ifadə edir:

Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlı,
Həyat var ki, ölümdən də zəhərli.

Yaxud:

Bəxtiyarsın, əgər çəkdiyın əmək
Cihan sərgisinə versə bir çiçək.

Bir kənd həyatı («Köydə») təsvir olunur. Azər bir qəhvəxanada baş verənləri seyr edir: dərviş, aşiq, kənd toyu, yallı, güləş, pəhləvanların yarışı. Bu mənəzərdən şairin təəssüratı və insana müraciəti:

Tutduğun yol böyük...Sən el rəhbərisin,
Bütün səslərdən üstündür sənın səsin.
Bağır, hayqır, can ver issiz bucaqlara,
Bilgi nuru yağdır sönmüş ocaqlara.
Zəif biləklərdən çəlik qollar yarat!
Hər uyuşmuş beyinə bir qığılcım at!
Çalış, bütün boşluqlar əzminlə dolsun,
Hər bataqlıq çiçəkli bir cənnət olsun.
Bilgi saçır hər qaranlıq yurda işiq,
Yalnız əmək verər bizə bəxtiyarlıq.

Poema «İsyən» adlı hissə ilə sona yetir. Məzmununa görə, “isyən-isyən” inqilab mənəsində işlənir. Şair böyük şadlıq hissi ilə hər şeyin dəyişdiyini, yeniləşdiyini qələmə alır, hadisəni «Bir vəlvələ qopdu, Bir fırtına, bu zəlzələ qopdu» kimi mənalandırır; «Hər pəmbə dodaqlarda zəfər şarqısı gürlər». Bu arada şair ricətlə üsyən haqqında sözünü deyir.

İsyən!
İsyən! Deyə hər gözdən, ağızdan
Bir nifrət ucardı.

İsyən!
Məbədlərə, qalpaqlara, çarşafllara isyən!
Şaşqınlığa yox zərrəcə imkan.
Hər fəlsəfə, qanun dəyişirkən,
Bir nöqtədə dursan da, düşünsən,
Məqbər yapacaqlar kəmiyindən.
İsyən!
Hər əski hürufata da isyən!
İsyən!
Hər köhnə xurafata da isyən!

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cildə. I c., Bakı: Lider, 2005, 255 s.
2. Yaşar Qarayev. «Hüseyn Cavidin yaradıcılığı». «Hüseyn Cavid. Əsərləri», 5 cildə. I c., Bakı: Lider, 2005, s.7-24.

ЛИРИЧЕСКИЕ ОТСТУПЛЕНИЯ В ПОЭМЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА «АЗЕР»

С.М.МАРДАНОВА

РЕЗЮМЕ

Гусейн Джавид известен как великий драматург. Однако он также является автором множества лирических стихотворений и поэмы «Азер». Эта поэма занимает особое место в азербайджанской литературе и по праву считается широким эпическим полотном. В ней имеются интересные лирические отступления. В настоящей статье речь идет об указанных лирических отступлениях.

LYRICAL DIGRESSIONS IN THE POEM “AZER” BY HUSEYN JAVID

S.M.MARDANOVA

SUMMARY

Huseyn Javid is famous as a great playwright. He is also the author of multiple poetic works and the poem “Azer”. The poem is of special significance in the Azerbaijani literature as a monumental epic. It includes a number of interesting lyrical digressions. The presented article deals with these lyrical digressions.